

TÖRTÉNELMI TÉMA — SZOCIALISTA
REGÉNY

I.

A történelmi regény az irodalom egyik legnépszerűbb műfaja, s az olvasók körében nagy közkedveltségnek örvend ma is. A mai magyar irodalom igyekszik is kielégíteni ezt az érdeklődést s a könyvpiacot gyakran szinte elárasztják az új magyar történelmi regények. A múlt, a történelem iránti érdeklődésnek, a régi korok és emberek megismerésére irányuló tudásszomjnak a növekedését a szocialista kulturális forradalom természetes és jó következményének tekinthetjük és írónknak, valamint kiadóinknak valóban feladata ezt az igényt színvonalas könyvekkel kielégíteni. A történelmi regények a mai témájú műveket jóval meghaladó közönségsikere mégis erősen elgondolkoztató. Aligha kereshetjük ugyanis ennek az aránytalanságnak az okát a történelmi regény javára fennálló esetleges színvonalkülönbségben. Bár több számottevő prózaírónk választotta főműfajául a történelmi regényt, azt mégsem lehetne állítani, hogy mai irodalmunk legjobb erői fogtak össze a történelmi regény művelésére, s ez a siker titka. Annak ellenére, hogy az elmúlt évtized terméséből nem hiányoznak az értékes történelmi regények, óhatatlanul felmerül a gondolat, hogy a közönség-siker aránytalanságának egyik s nem jelentéktelen magyarázatát abban kell keresnünk, hogy egy elmaradottabb, a regényolvasásban nem irodalmi és — a jelen esetben — történelmi élményt, hanem pusztán a szórakozás egy olcsóbb, igénytelenebb válfaját kereső olvasóréteg ma nagyobb mértékben talál kedvére való olvasmányt a történelmi regények között, mint a mai témájú írásokban. Kétségtelen, hogy a történelmi regény a sajátos környezet következtében bizonyos helyzeti előnnyel bír, de jól tudjuk, hogy amikor még nálunk is minden korlátozás nélkül virágozhatott a jelenről szóló giccs-irodalom, efféle aránytalanságról nem volt szó. Arra kell ezért gondolnunk, hogy könyvkiadásunk és kritikánk a történelmi témájú szépprózát nem kezeli ugyanolyan igényességgel, mint a mai életéről szóló regényeket, kisebb követelményt támaszt vele szemben. A történelmi díszlet mögött így könnyen elcsúsznak olyan kétes értékű szemléletek, ideológiai félre-siklások s kommersz írói megoldások, melyek a jelenkorról szóló írásokkal szemben érvényesülő igényesebb lektori és kritikai munka hálóján fennakadnának. Ha az egyes történelmi regényekről megjelent bírálatokat olvassuk, az a benyomásunk, hogy a kritika szempontjai e téren különösen bizonytalanok: olykor a történelmi téma s az általa követelt sajátságok iránti értetlenségről tanúskodnak, olykor viszont — részben talán a történelemben való tájékozatlanság miatt is — rendkívül elnézőek a mű nyilvánvaló gyengeségeivel szemben.

Ezek a jelenségek mindenképpen időszerűvé teszik a kritika erőteljesebbé és igényesebbé válását s ezzel együtt a szempontok tisztázását. Ehhez a munkához szeretnék hozzájárulni néhány kérdés érintésével, eleve nem törekedve a mai magyar történelmi regény helyzetének teljességre törekvő kritikai felmérésére, valamint e műfaj elvi-esztétikai problémáinak rendszeres kifejtésére. Mondani-

valóm arra összpontosul, hogy mi lehet a helye, funkciója és lehetősége a történeti témának mai regényirodalmunkban, s hogy melyek azok a legalapvetőbb elvi kritériumok, melyek nélkül véleményem szerint jó szocialista-realista történelmi regények nem szülehetnek.

A történelmi téma tekintetében határozott különbséget kell tennünk a közel-múlt és a régmúlt témái között. Amikor az író olyan korról ír, melyről személyes élményei, tapasztalatai vannak, akkor témája végső fokon — ha nem is a mai, de — az egykori „jelen”, egy olyan időszak, melyet jelenként ismert meg s amely csak azóta változott számára múlttá. Más jellegű azoknak a témáknak a csoportja, melyekhez az író már nem fűzik közvetlen kapcsolatok és csak forrásokból, adatokból, olvasmányokból, egyes emlékek megtekintéséből meríthet hozzájuk élményeket és ismereteket. Ilyenkor az írónak nem az egyszer látott világ és társadalom viszonyait, jelenségeit és elsősorban embereinek sorsát, alakulását kell regénykompozícióba zárnia, hanem a visszavonhatatlanul múlttá vált történelemben, egy halott anyagba kell életet varázsolnia, a forrásokból kell egy régi kort művészileg megelevenítenie — és ez sok tekintetben más feladat.

A realista irodalom múlt századi kibontakozása óta a regényírók szinte megszakítatlan folyamatot képezve öntik regényekbe legfrissebb benyomásaikat, valamint saját korábbi nagy élményeiket. A jelen egyidejű megragadása és a néhány év vagy évtized távlatából jobban áttekinthető korábbi átélt nagy történelmi események és folyamatok művészi megörökítése a legtöbb nagy regényírónál állandóan és szükségszerűen összekapcsolódik. Ezt a jelenséget természetesen kell tartanunk a szocialista-realista irodalomban is, hiszen a Tanácsköztársaságnak, a két világháború közti évtizedeknek, valamint a felszabadulásnak és népi demokráciánk első éveinek problémái — noha ma már történeti témáknak is tekinthetők — szorosan összefüggnek jelenünkkel, mai életünk közvetlen gyökereivel. Felvethető azonban a kérdés, hogy mi készíti vagy készítheti a ma íróját arra, hogy témát egy olyan messzi múltból válasszon, melyből a mához vezető szálak közvetlenül már nem, hanem csak nagyon közvetetten egy hosszú történeti fejlődés részeként mutathatók ki. Mivel a szocialista-realista irodalom hangsúlyozottan a jelenre, sőt a jövőbe tekintő irodalom és legfőbb feladata a változó, átalakuló valóság és ember hű ábrázolása, nem alaptalanul merül fel olykor az aggodalom: vajon a régebbi múlt témáinak választása vagy kultusza nem valami kényelmes megoldásból, a jelen kérdései, az azokban való állásfoglalás előli menekülés szándékából fakad-e.

A korábbi években élt és talán még ma is él egy olyan felfogás, mely szerint a történelmi regény a szocialista realizmus keretei között kizárólag vagy elsősorban a történelemnek erősen aktualizálható témái alapján fejlődhet. Ennek a felfogásnak meg volt az alapja a szocialista realizmus korábbi szakaszában, amikor a polgári történeti regényírást mintegy tematikailag korrigálta például Gergely Sándor Dózsa-regénye. Erősen az aktualitáshoz kapcsolódott a Hunyadi-, Zrínyi-, Rákóczi-, Kossuth-téma hangsúlyozott előtérbe állítása a felszabadulás utáni esztendőkből, s ez üdvösen segítette elő a helyes történelmi tájékozódást és értéktételeket. De arra is fel kell figyelnünk, hogy amikor az 50-es évek elejének történeti tárgyú művészi alkotásai történelmünknek a jelen szempontjából is sokra értékelt nagy haladó személyiségeit helyezték a figyelem és érdeklődés középpontjába, egyúttal a személyi kultusz légköréhez is igazodtak a nagy egyéniségek túlzott kiemelése folytán — olykor némi nacionalista mellékízzel. Egyes történelmi témák erős aktualizálhatósága eleve is csábított a sematikus megoldásokra, illetve egyes — gyakran nagyon helyes — tendenciák propagandisz-

tikus kifejezésre juttatása érdekében a történelem önkényes, szubjektivista, vagyis a történeti materializmus elveit sértő kezelésére. Miként a valóság leegyszerűsítő, megszépítő ábrázolása — még ha a legjobb szándékból fakadt is — megbosszulta magát a jelenről írott művekben ugyanígy a történeti témák irodalmi feldolgozásakor sem tekinthető járható útnak.

Sőt a történeti témák politikai, társadalmi aktualizálása gyakran olyan helytelen törekvések eszköze is lehet, melyek mai témán keresztül nehezen juthatnának szóhoz, melyek a jelenből vett történet esetén egyértelműbben lelepleződnének. Példaként had említsem — ezúttal a történeti dráma köréből — egy nagy író nagy művészi erényeket sugárzó művét, Illyés Dózsa-drámáját. Annak ellenére, hogy az író a múltban kisemmizett magyar nép osztályharcát és egyik legnagyobb történeti hőst ábrázolja, s minden rokonszenve az elnyomottak mellett van, a mű mégsem mentes a romantikus-nacionalista elemekkel vegyes idealista történeteszemlélettől. Az irodalom története folyamán a történeti téma gyakran volt a cenzúra vagy a nyílt elnyomó osztályönkénti miatt a haladó politikai, társadalmi eszmék, törekvések egyik lehetséges szócsové. A szocialista irodalom jelenlegi feltételei között azonban nincs ok arra, hogy a mai élet valamely égető kérdéséhez az író történeti kerülő úton *kényszerüljön* hozzászólni. S bár annak a lehetősége mindig fennáll, hogy egy író valamely múltbeli témát lásson a legalkalmasabbnak egy mai kérdéshez való kiélezetten tendenciózus hozzászólásra, ez ma ritka jelenség; a történelmet önkényesen aktualizáló irodalmi mű most már egyre inkább káros tendenciák közvetítője.

A közvetlen aktualitás hajszolása helyett abból kell kiindulnunk, hogy a történelmi materializmus szemszögéből nézett és ábrázolt történeti valóság mindenképpen a mi igazunkat bizonyítja. Ha a mai történelmi regény bemutatja az emberiség életrajzában a korábbi periódusokat és feleleveníti egy-egy régi kor politikai és társadalmi viszonyait, az emberek materiális életfeltételeinek és gondolkodásának régi formáit, a régebbi korok embereinek a maitól eltérő, korábbi fázist képviselő lélekteni arculatát, az élet, a szerelem, a halál gondolat- és érzelmkörének régebbi állapotát —, ezzel mind a történeti törvényszerűségek felismerésére nevel. Miként a szocialista realizmus írója a mai kor jelenségeiben sem igazodhat el és nem értheti s ábrázolhatja azokat helyesen a marxizmus tudományos világnézete nélkül, ugyanígy az élet hiteles ábrázolása a múltra vonatkozóan sem lehetséges másképpen, mint a történelmi materializmus szellemében, a történelemnek osztályharcok történeteként való felfogása jegyében. Az *ilyen* történeti regények egy helyes retrospektív történeti távlatot segítenek kialakítani, ami egyidejűleg egy a jövőbe előremutató történeti távlatot is suggerál. A szocialista-realista történeti regény így a jövő nagyobb és biztosabb távlatban való megértését és igenlését eredményezheti. A múlttal való foglalkozásnak, a múlt megismerésének és ábrázolásának ilyen értelmezése szervesen fakad a marxizmus lényegéből. Elég Marx és Engels munkásságára gondolnunk és láthatjuk, hogy a jövőre vonatkozó és a történelem által azóta igazolt forradalmi program kialakítása, mennyire összefüggött a társadalom korábbi hosszú fejlődése törvényszerűségeinek helyes felismerésével.

A szocialista-realista történe'ni regény legfőbb, a történelmi regény korábbi fázisaitól elválasztó kritériumának tehát a történeti materializmus szemléletének érvényesülését, s ezzel együtt a történelem belemagyarázásoktól és önkényes aktualizálásoktól mentes, hiteles életrekeltését tekintem. A tematikai lehetőségek ily módon korlátlanok, nem azon múlik egy történelmi regény szocialista-realista volta, hogy elsősorban a népet vagy az urakat, forradalmi vagy reakciós szemé-

lyeket ábrázol-e, hanem a világnézeten, a történetiszemléleten. Aragon új, kiváló történelmi regénye *A nagyhét* például merőben reakciós környezetben játszódik, mégis a történelem valóságos, a mi igazságunkat erősítő és igazoló mozgását ábrázolja. Teszi ezt annak ellenére, hogy regénye reakciós szereplőit nem vulgarizálja, embereknek ábrázolja őket s nem feltétlenül sötét gonosztevőknek. Ismeretes, hogy a burzsoá kritika korlátolt módon a művet, mint Aragonnak a szocialista realizmustól való eltávolodását üdvözölte, kiemelve benne az ábrázolás objektivitását. Valóban, Aragon objektív képet nyújt az első francia restauráció összeomlásáról, mint ahogy Alekszej Tolsztoj, a szocialista-realista irodalom egyik immár klasszikussá vált alkotásában, szintén objektív ábrázolást adott Nagy Péter koráról. Ez magától értetődik, hiszen írásaikat a történeti materializmus, a marxizmus ideológiája hatja át, ez pedig az objektív igazságok rendszere s csak a burzsoázia szószólói szeretnék elhíttetni, hogy a szocialista realizmus a valóság valamiféle önkényes szemléletével függ össze.

A szocialista-realista történeti regénnyel szemben támasztott magas fokú hitelesség-igényt természetesen nem szabad összetéveszteni valami adatszerű, krónikás precizitással, a rendelkezésre álló tényanyaghoz való szolgáló tapadással. A valóságot a történeti témák esetében is az egyes embereken, azok életsorsán, a nagy történeti folyamatoknak az emberek tetteiben, gondolkodásában és érzelmeiben jelentkező tükröződésén keresztül kell a regényírónak ábrázolnia, s ennek érdekében az adatokat és tényeket rugalmasan kezelheti, csoportosíthatja és szelektálhatja s az eseményeket saját képzeletéből is gazdagíthatja. A vállalkozás sikere nagyrészt azon múlik, hogy miképpen bánik az író a hiteles ismeretanyaggal, s hogy egy mennél tetszetősebb mese, mennél bravúrosabb szerkezet, egy-egy jó ötlet, vagy pedig a történeti valóság lényegének, a történeti törvényszerűségeknek mennél jobb megértetése, kifejezésre juttatása érdekében alakítja-e témáját s bánik szuverén módon az önmagukban sokszor buta, és minden esetben erősen hiányos adatokkal és tényekkel. Lényegében tehát ugyanarról a hitelesség-igényről van szó, mint amelyet a mai tárgyú regényekkel szemben is felállítunk. A jelenről szóló regény is csak akkor sikerülhet, ha az írói invenció a valóságban is meglevő folyamatokból indul ki, ha hősei valóságos társadalmi típusokat képviselnek és ha írója ismeri tárgyát, annak lényeges alapvető összefüggéseit és külső tárgyi mozzanatait egyaránt. A történeti regényt illetően a hitelesség-igény se nem több, se nem kevesebb. Azért kell mégis fokozottabban hangsúlyozni, mert a múlt esetében ez a hitelesség több munkát követel, mert a múlttól szólva könnyebb becsapni az olvasót, mert itt nehezebben érhető tetten a tudatlanság, a felületesség. Az író eltekinthet adatoktól, tényektől, ha ezáltal művészileg teljesebben és igazabban tudja kifejezni a történelmi valóságot, de megengedhetetlen, hogy ne ismerje azokat. Hiszen csak a történeti tényekben való rendkívül alapos jártasság esetén ismerheti fel azokat a lényeges vonásokat, melyek ábrázolása érdekében azután tényanyagát a krónikás hűségtől esetleg messze elrugaszkodva kezeli. Az adott keretek között a történeti tények ilyen rugalmas kezelése nemcsak lehetséges és megengedhető, de a legtöbb esetben szükséges is. A források csak nyersanyagot adnak, a történelem ritkán nyújt kész művészi kompozíciót. Ezt az írónak kell megteremtenie, ha erről lemond, akkor legfeljebb olcsó történeti bestseller születik.

A történelmi materializmus szemlélete mellett a szocialista-realista történeti regénnyel szemben támasztható másik legfőbb követelmény a művészi alakításnak ez a minden ízében gondos és hiteles, komoly tanulmányokon alapuló módja. E tekintetben a mai történeti regény méltó elődjét láthatja a klasszikus realizmus

hasonló műveiben. A történeti regény régebbi két nagy korszakát, a romantikust és a realistát tartva szem előtt, a szocialista-realista történeti regénynek határozottan az utóbbi hagyományaira kell támaszkodnia. Lehet, hogy a romantika bizonyos vonásai a szocialista-realista irodalom más ágaiban hasznosan érvényesülhetnek, a romantikus történetfelfogásnak és szemléletnek, a történelem romantikus-szubjektivista kezelésének, azonban semmi helye sem lehet a szocialista realizmusban.

Anélkül, hogy a romantikus és a realista történeti regény közötti alapvető különbségeket elemezni próbálnám, emlékeztetnem kell arra, hogy míg a romantika korában a történeti téma rendkívül népszerű, sőt csaknem uralkodó volt, addig a realista írók, ha meg is alkották a történeti regény máig felül nem múlt legnagyobb remekműveit (a *Háború és békére* vagy magyar vonatkozásban Móricz *Erdélyére* gondolok), elsősorban mégis saját koruk életét igyekeztek bemutatni. Mivel a romantika írói nem annyira a valóság extenzív és közvetlen ábrázolására, hanem helyes vagy helytelen, haladó vagy reakciós eszményeik és illúzióik kifejezésre juttatására törekedtek, s mivel az általuk képviselt eszmények és illúziók saját koruk valóságában vagy már nem voltak megtalálhatók, vagy pedig még nem voltak érvényesek, a történelem önkényesen kezelt és alakított témái rendkívül alkalmasak voltak célkitűzéseik számára. Bár a romantikával függ össze a történeti szemlélet és látás erőteljes fejlődése, ez a történetiség még erősen ingatag, sokszor inkább csak az elképzelt külsőségekben rekedt meg s mindvégig erősen illúzionisztikus maradt. A realizmus viszont a történelmet illetően is szakított az illúziókkal, a múltban is a valóságot kereste, s a múlttól is éppoly gazdag és hiteles képet kívánt nyújtani, mint a jelenről szólva. Ennek a valóságigénynek pedig a múltból vett tematika esetében sokkal nehezebb volt eleget tenni, mint a jelent illetően. Míg a romantikus író számára a történeti téma volt a leghálásabb egyben legkönnyebb terület, addig a történeti téma realista feldolgozása óriási munkát és nagy nehézségek legyőzését kívánta. Mivel a realista írónak az élet teljességét, a belülről szemlélt hiteles való életet kellett valamely elmúlt és általa közvetlenül sohasem ismert korszak viszonyai és adottságai között rekonstruálnia, a legnagyobb realista írók történeti kompozíciói gyakran életművük legmonumentálisabb alkotásai közé tartoznak. Hiszen ahhoz, hogy egy régi kor teljes valóság-erővel jelenjék meg, széles körképet kellett adniuk s a szereplők, emberi sorsok sokaságára, az élet legkülönbözőbb jelenségeinek gazdag és sokrétű felelevenítésére volt szükségük, ami az illető kor igen alapos, szinte tudományos jellegű tanulmányozását igényelte, amint arra Móricz Zsigmond akár az *Erdély*, akár a *Rózsa Sándor* esetében példát mutatott.

A szocialista-realista történeti regény alkotói számára a nagy realisták példája azonban korántsem érvényes minden tekintetben. A szocialista-realista írónak a realistáknál is megvolt valóságigényt a történelmi materializmus szemléletével kell párosítania s ennek segítségével kell azt még magasabb szintre emelnie. A szocialista író számára adva van a történelem megértésének a kulcsa s ez munkáját felelősségteljesebbé, de ugyanakkor bizonyos fokig könnyebben megvalósíthatóvá teszi. Míg a realista írónak a hatalmas történeti anyagból, az idealista történeti munkáktól minduntalan könnyen félrevezetve, kellett a múltat, a valósághoz híven, több vagy kevesebb sikerrel ábrázolnia, addig a szocialista író már biztos irányítással rendelkezhet s az összefüggéseket, törvényszerűségeket mélyebben és biztosabban ismerheti fel s ragadhatja meg. Másrészt az sem szükséges, hogy a klasszikus realista regény példa és minta maradjon formai, stílári tekintetben. Míg Alekszej Tolsztoj még a klasszikus realizmus stíluseszközait

alkalmazta *Nagy Péter*ében, addig Aragon a modern regény formai vívmányait, kompozíciós eljárásait alkalmazta, anélkül, hogy ezzel a materialista történet-szemlélet s a történelem valóságos meglevenítése sérelmet szenvedett volna. Miként az irodalom más műfajaiban, egyéb területein sem kell a szocialista realizmusnak a múltbeli formai megoldásokhoz ragaszkodnia, ugyanígy a történelmi regény is merészen új művészi eljárásokat követhet s aligha lehet kétséges, hogy ilyen új csapásokat követve fog majd a jövőben jelentős eredményeket felmutatni.

II.

Az elmondottak értelmében és szemszögéből szeretném az utóbbi évek néhány magyar történelmi regényét említeni, hogy konkrétan is rámutathassak azokra a jelenségekre melyek a szocialista-realista történelmi regény kialakulását, illetve fejlődését akadályozzák. Nem törekszem átfogó kritikai elemzésre, hanem — vállalva az egyoldalúság ódiáját — csak példákat próbálok idézni mindannak az ellenkezőjére, amit eddig a jó történelmi regény kritériumaiként előadni igyekeztem.

Először a legegyszerűbb követelmény, a téma, a tárgyalt kor ismerete szempontjából mutatnék rá néhány jelenségre. Jankovich Ferenc *Hídégetés* című regénye kapcsán annak ellenére, hogy a szerző szemmel láthatóan számos történelmi munkát áttanulmányozott és igyekezett alapos tájékozódást szerezni.

Jankovichnál ez az előkészítő munka azonban csak könyvének főszereplőire, főhősire, így mindenekelőtt Batthyány Ádámról és Zrínyire, valamint a hajdúkra, továbbá a regényében előkerülő legfontosabb történelmi eseményekre vonatkozóan volt gondos és körültekintő. Ami azonban Zrínyi korának általános történelmi viszonyait, a korabeli nemzetközi összefüggéseket, vagy a földrajzot illeti, léptenyomon a legbosszantóbb tévedésekbe ütközik az ember. Hadd soroljak fel néhány példát. Lipót királyról egy helyen azt olvastuk, hogy Grazból amolyan kirándulásként lelovagolt a raguzaei tengerpartra, holott Ragusa messze délen fekszik, már majdnem Albániánál s abban a korban nem is nagyon lehetett más-ként, mint hajóval megközelíteni. Jankovich Raguzát valahol Fiume mellett képzelte el. De baj van Fiumével is, mert ezt egyhelyütt Bolognával együtt mint a magyar külkereskedelem egyik fontos felvevő piacát említi, pedig Fiume ekkor még jelentéktelen település s erőteljesebb fejlődése csak a XVIII. században indult meg. Ugyanígy lesz a török kiűzése után alapított Újvidék is már Zrínyi korában jelentős várossá, sőt egy basa székhelyévé. Jankovichnál egyébként minden jelentéktelen török vár élén is basák állottak, pedig ez már igen magas méltóság, s Magyarországon mindössze négy basa székelt. Egy felsorolásban különböző németországi városok között olvassuk Regensburg és Ratisbona nevét, holott ez egy és ugyanaz, csak az utóbbi a város latin elnevezése, s a regény Ratisbonát azzal is nevezetesebbé teszi, hogy egy ízben ratisbonai elektorról beszél, pedig regensburgi választófejedelemről eddig nem tudott a történelem. De arról sem hallottunk még, hogy Carolus Quintus Hispania császára lett volna, mivel Spanyolország mindig is királyság volt s V. Károly császári címe az ő német uralkodói tisztségéből származott. Az sem válik világossá, hogy a regény címébe is bekerült hídégetés, vagyis az eszéki hídnak Zrínyi csapatai által való elpusztítása, melyik folyónál történt — egy helyen ugyanis határozottan az olvasható, hogy a tudvalevően a Drávát átszelő híd felégetésével a töröknek a Dunán való átkelését akarták megakadályozni. Nem tudom, hol keressük a Jankovich által

többször emlegetett Tótországot, amely az ekkor török uralom alatt levő Szlavónia hagyományos magyar elnevezése volt. Jankovich ugyanis Tótországot mindig valahol északon, Morvaország és Szilézia közelében említi, vagyis alighanem a mai Szlovákiával azonosítja, melyet tudtommal eddig még soha senki nem nevezett Tótországnak.

Tartok tőle, hogy többen okvetetlenkedésnek tartják az ilyen felületességek felhánytorgatását, de vajon nem ütköznénk-e meg azon, ha egy mai tárgyú regényben olyasmiket olvasnánk, hogy Plovdiv Jugoszláviában van, vagy hogy Svédország államfője a köztársasági elnök, avagy hogy Sztálingrád a Don partjára épült. A regény művészi kompozíciója és mondanivalója szempontjából ezeknek a tévedéseknek természetesen nincsen önmagukban nagy szerepük. Ahhoz azonban elégségesek, hogy megingassák bizalmunkat a műben élénk táruló történeti kép hitelességében. Ugyanis ezekben az esetekben nem arról van szó, hogy a tények alapos ismeretében és a mondanivaló jobb kifejezése érdekében tér el a szerző a rideg adatoktól, hanem egyszerűen a korabeli történeti viszonyok és földrajz fogyatékos ismeretéről. Szeretném ezt még két példával alátámasztani. Egy helyen említi a szerző, hogy Zrínyi Péter a *Szigeti veszedelem* horvát fordítását Zágrábban adta ki nyomtatásban. Tudjuk, s Jankovich is könnyen tudomást szerezhetett volna róla, hogy ez a mű Velencében jelent meg. Ha valamiféle kompozíciós érdekből, valamilyen céllal mégis Zágrábban adatja ki, az nem volna feltétlenül kifogásolható, de itt erről szó sincs, az egész pusztán egy odavetett mondatban szerepel, tehát nem művészi megoldásról, hanem pusztán felületességről s az olvasó számára téves ismeretnyújtásról van szó. Az ilyen gondatlanságnak különös kiáltó jele, amikor az egyik császári tábornokkal a szerző felolvastat egy részletet Zrínyi Mátyás-tanulmányából, hőse németellenességének bizonyítékeként. Zrínyi e művéből több ilyen részletet lehetett volna kiemelni, Jankovich azonban éppen azt választotta, amely nem Zrínyitől származik, hanem Bonfininak Bécsben is ismert és Bécsben is kiadott történeti művéből. Zrínyi ugyanis egy hosszabb Bonfini-idézetet beillesztett tanulmányába, természetesen latinul, melyet azonban az újabb népszerű kiadások magyar fordításban közölnek, de mindig jelezve, hogy ez a Zrínyi által idézett Bonfini-hely modern magyar fordítása. Arra, hogy itt Bonfini szövege következik, maga Zrínyi is utal az előző mondatban, úgyhogy könnyen észre lehetett volna venni. Jankovich tehát végül is Zrínyi szövege címén Bonfini mondatait közli Markó Árpád modern magyar fordításában. Kicsiség ez, de mi szükség van rá, és vajon miért nem találunk ilyen baklövéseket a világirodalom és a magyar irodalom klasszikus történeti regényeiben. Nyilvánvaló, hogy az igényesség, a gondosság hiányáról, a témával való nem elég elmélyült foglalkozásról van itt szó.

A fentebb említett példáktól határozottan elválasztom a történeti tényektől való olyan eltéréseket, melyek már szemmel láthatóan a kompozíció érdekében való tudatos változtatásból fakadnak. Így például nem ütközöm meg azon, hogy Jankovich az 1659-ben meghalt Batthyány Ádámot teszi meg 1663-ban játszódó regénye egyik főhősvé, mert elvégre élhetett volna a dunántúli főgenerális még néhány évet és az adott történeti feltételeket ismerve, 1663-ban nem különbözött volna a magatartása attól, amit 10 évvel korábbi viselkedéséből megismerünk. Az ilyen és ehhez hasonló tudatos változtatásokat abból a szempontból kell megítélni, hogy a történeti valóság lényegének a szemeltartásával, egy helyes művészi-történeti kompozíció érdekében történtek-e. Sajnos, itt nem így áll a dolog, nem Batthyány életének már említett meghosszabbítása, hanem bizonyos alapvető történeti folyamatoknak a fejlődés tendenciáját elködösítő

összszavarása miatt. Jankovich ugyanis az 1663. esztendőre próbálja koncentrálni a kor legfőbb történeti problémáit s ennek érdekében a magyar főuraknak az 1664. évi vasvári béke utáni kényszerű összeesküvését s egyre fokozódó Habsburg-ellenességét már az 1664. évi háború előtt is meglevőnek tünteti fel. Ezzel az okozat időben megelőzi az okot s az események rendje a feje tetejére áll. Igaz ugyan, hogy egyes főurak már az 50-es években is elégedetlenek voltak Bécs kormányzásával, sőt bizonyos szervezkedés nyomaira is bukkanhatunk, azonban ez nemhogy 1664 előtt, de azután sem öltött soha akkora méreteket, mint ahogy Jankovich azt feltünteti. Szerinte ugyanis 1663-ban komolyan szó van arról, hogy Vitnyédi István tervei alapján a főurak Lipót királyt egy vadászat közben foglyul akarják ejteni, sőt esetleg még a török prédájául is hagynák. Ebbe a tervbe nemcsak a későbbi években valóban szervezkedő Wesselényi nádor és Lippay érsek, valamint a már korábban meghalt Batthyány voltak a regény szerint beavatva, de még a mindig udvarhú Szelepcsényi püspök és Rottal császári generális is. Ha most mindezt szembesítjük a történeti valósággal, akkor a következőket mondhatjuk. Vitnyédi a Wesselényi-összeesküvés legelőrehaladottabb szakaszában, amely csak az 1664. évi háború következményeként állhatott elő, valóban javasolta, hogy ejtsék foglyul a királyt. Persze távolról sem olyan képtelenséget gondolt, hogy egy a török torkában levő nyomorúságos dunántúli végvár környékére csalogassák s azután egy ottani sárfészekbe zárják el, hanem arra, hogy valamelyik a töröktől távol levő erős felvidéki várba vigyék. Jellemző azonban, hogy Vitnyédi tervén az összeesküvő főurak, élén a szervezkedés vezérével, Wesselényivel, hallatlanul felháborodtak, mert bármennyire is összeesküvők voltak, arra még álmukban sem gondoltak, hogy a király személyére emeljék kezüket. Így azután méginkább képtelenség az, amit Jankovich Zrínyi Péternek tulajdonít, hogy ti. ő a király meggyilkolására is képes lett volna.

Jankovich könyvében a magyar vezető főurak így sokkal nemzetibb, sokkal rebellisebb színben tűnnek föl, mint amilyenek a valóságban voltak és lehettek. Ráadásul azzal, hogy a főúri szervezkedést kiváltó esemény elé helyez egy ilyen kiterjedt összeesküvést, a Bécs-ellenes rebelliót eleve adottnak, természetesnek tünteti fel és a magyar főurak állandó tulajdonságává tesz olyasmit, ami egész történeti útjuktól lényegében idegen volt, s ami csak egy kivételes történeti helyzetben, átmenetileg, és akkor is csak a regényben olvashatónál sokkal szelídebb mértékben jelentkezett. A magyar főurak ábrázolása ezzel valamiféle kurucos s romantikus-nacionalista színezetet nyer.

Ebbe a téves történeti felfogásba belopakodik egy nem a maga helyén levő és épp ezért nem szerencsésen érvényesülő tragikus elem, mely tovább mélyíti az eszmei-történeti zavart. A szerző ugyanis a regény végére helyezi Zrínyi nagy diadalát, az eszéki híd lerombolását. Ezzel egy látszólag előremutató befejezést ad: Zrínyi legnagyobb sikerével, egy felfelé ívelő eseménysor csúcán fejezi be könyvét. Azt csak helyeselni lehet, hogy sokszor igen ötletes megoldásokkal előre jelzi már, hogy Zrínyi további katonai tervei már nem fognak sikerülni, hogy a bécsi udvar megbénítja a kezét, sőt előrevetíti árnyékát a baljós vadkanvadászat is. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a Zrínyi meggyilkolására vonatkozó legenda felelevenítése is a jellegzetesen kurucos elképzelések közé tartozik.) Amennyire helyes azonban jelezni, hogy a hídégetés nem vált egy további diadal sor bevezető aktusává, annyira hibáztatható, hogy a szerző elmulasztja éreztetni, milyen nagy horderejű történeti folyamatokat indított el a bécsi udvarnak Zrínyi és pártja törekvéseit elgáncsoló manőverezése. A valóságban ugyanis Zrínyi törekvéseinek a kudarca és a Magyarországra annyira sérelmes vasvári

béke lett a Habsburg-ellenes összeesküvés kiindulópontja s bár ez a főúri szervezkedés csúfosan összeomlott, a vezető főurak által cserben hagyott nemesség megkezdte a Habsburg-uralom elleni fegyveres szabadságharcot, sőt a jobbságot is a kuruc zászlók alá szólította. A hídégetés, a nagy horderejű eseményeknek abba a láncolatába tartozik, mely Rákóczi szabadságharcáig vezet. Joggal lehet az eszéki győzelem körül tragikus mozzanatot éreztetni Zrínyi elképzelését és küzdelmét illetően, de nem helyénvaló ez a tragikus mozzanat a szélesebb történeti távlat vonatkozásában, mert Eszéktől nemcsak a tragikus vadkanvadászathoz, hanem a kurucok győzelmeihez és a kuruc szabadságharcok maradtató történeti eredményeihez is egyenes út vezet. Ennek a nagyobb történeti távlatnak a felvillantását teszi lehetetlenné Jankovich azzal, hogy a főúri összeesküvést nem mint az 1664-es év eseményeinek a következményét ábrázolja, hanem azt már eleve meglevőnek s egyúttal eleve kudarcha fulladtnak tünteti fel. Így válik a hídégetés Jankovich könyvében a magyarság harca reménytelenségének, egy nagy diadal mámorában is kilátástalanságának a szimbólumává s így a kissé romantikus-nacionalista beállítottsághoz a magyarság tragikus sorsának hamis képzete társul. A történeti tényeknek a regénykompozíció keretében való felforgatása tehát nem a valóságos történeti tendenciák jobb kifejezése érdekében, a marxista történetiszemlélet jegyében történt, annak ellenére, hogy az egyszerű emberek, a kismimizett nép méltó helyet foglal el a regényben. Kurucos történetiszemléletet említettem, itt valóban arról van szó, csak éppen annak nem a Thaly-féle nemesi, hanem valamilyen népies változatáról.

Szentkuthy Miklós *Hivita és nászinduló* című könyve, mely két nagyobb történeti elbeszélést foglal magában, látszólag más, de voltaképpen sokban hasonló problémákat vet fel. Ami a történeti környezet ismeretét illeti, Szentkuthy művéből sokkal fölényesebb és gazdagabb műveltség árad, ami azonban szintén nem mentes a felületességtől, csak éppen a tévedéseket és tárgyi kisiklásokat nála a jól tájékozottság látszatát keltő sznobizmus próbálja palástolni. Ő is süríteni igyekszik a történeti jelenségeket s különösen a *Wittenberg* című kisregényében a komponálás bravúros technikájáról tesz tanulságot. Az események csoportosítása azonban végül is oda vezet, hogy a reformáció világtörténelmi jelentőségű eseményét teljesen megfosztja értelmétől és Luthert, ezt a rendkívül ellentmondásos személyiséget, aki egy személyben hérosz és kicsinyes nyárspolgár, egyértelműen szárnalmas figurává alacsonyítja. Míg Jankovichnál egy helytelen történetiszemlélet, addig Szentkuthy történetábrázolásában a történelem bagatellizálása, a nagy történeti események, folyamatok és forradalmi változások cinikus szemlélete, pizskos komédiává alacsonyítása jelentkezik. Minderről azonban nem írok most részletesebben, mert Szentkuthy könyvéről külön kritikában már elmondtam észrevételeimet. (*Kortárs, 1961. 4. 613—715. l.*)

Jankovich és Szentkuthy könyveiben tehát, részben a történelem fogyatékos ismerete, részben pedig a történelmi materializmus szemléletének nem, vagy csak felületesen való érvényesítése miatt, a tárgyul választott történeti események igényesebb művészi kompozícióba való foglalása nem sikerült. Ebből azonban korántsem következik, hogy helyesebben jár el a történelmi regény írója, ha egyszerűen csak visszamondja a történeti forrásokból híven megismert tényeket, történéseket. Ez az utóbbi megoldás esetleg mentes lehet komolyabb szemléleti hibáktól, de csak azért, mert írója eleve lemondott valami mélyebb mondanivaló kifejezéséről. Az ilyen történeti regényre példa Passuth László *Sárkányfog* c. regénye, amely Báthori Zsigmond életét és a körülötte zajló eseményeket ábrázolja. Báthori Zsigmond kora a magyar történelemnek egy rend-

kívül izgalmas, zavaros és bonyolult szakasza, s maga a főhős is egy érdekes, sok tekintetben talányos, különös jelenség. A téma tehát igen hálás, s ráadásul gazdag történeti forrásanyag áll róla rendelkezésünkre. Passuth jól ismeri a történeti forrásokat és nem követ el a Jankovichéhoz hasonló, felületességből eredő tévedéseket. Inkább az hibáztatható itt, hogy túl sokat akar markolni s ezzel időnként a műveltségét fitogtatja, mint például, amikor az Erdélybe küldött spanyol jezsuita és egy Erdélybe származott görög piktor között Grecóról rendez beszélgetést, holott ez az óriás a maga korában meglehetősen visszhangtalan maradt s csak a XX. század emelte őt a festészet legnagyobbjainak sorába.

Passuth észrevette, hogy az 1600 körüli évek eseményeinek a menete önmagában is eléggé regényes, s így azok pusztán elmondásából is már egy érdekes történet kerekedik ki. Nem is tesz mást, mint hogy megfelelő írói színezésekkel elismétli, amit forrásaiból megismert, gyakran egyenesen idézve is azokat. Alig ad tehát többet, mint amit már a kor krónikásai, történetírói is tudtak és megírtak, ahelyett, hogy ezt a nyersanyagot elmélyítette volna s a változatos események pusztán előadása helyett a történeti fejlődés főkérdéseit próbálta volna megértetni. Ennek az a következménye, hogy igazi történeti regény helyett a történeti források regényes feloldását kapjuk, ami kevesebb, mint hogyha magukat az eredeti forrásokat olvasnánk, Szamosközyt, Baranyai Decsit és a többit. Ezeknek az egykorú történetíróknak az olvasásakor jobban megelenevednek előttünk a kor történeti konfliktusai, a források tömörebb, szűkszavúbb, puritánabb előadása nyomán képzeletünk gazdagabban keltheti életre a regény hőseinek személyiségét, a bennük feszülő indulatokat, a tetteiket meghatározó társadalmi, történeti tényezőket, mint a kor történetíróinak Passuth által felhígtott tolmácsolata. Igazi történeti regény helyett, történeti bestseller született.

A művészi igényesség terén mutatózó hiányosságok tűnnek a szemünkbe Révay József *Égi jel* című regényében is. Constantinus császár életregénye a történelem alapos, tudós, elmélyült ismeretére épült, s értéke abban van, hogy olvasmányos és hiteles képet nyújt egy számunkra távoli és kevésbé ismert világról. Révay gazdagon színezi a forrásaiból nyert konkrét anyagot, s így sokoldalú regényes rajzát tudja adni a római birodalom kései korszakának. A regény írói kidolgozása azonban már erősen elnagyolt, kompozíciója túl laza és mozaik-szerű, s gyakran inkább a kuriózumok, érdekességek vonzásának enged, mint a súlyosabb emberi problémáknak és konfliktusoknak. Különösen a főhősnek, a császárnak az alakjában érezhetők a motiválás, a lélektani bemutatás következetlenségei. S bár helyenként jól érzékelteti a hatalom pszichológiáját, nem tudja eléggé érthetővé, emberileg reálisá és elképzelhetővé tenni Constantinus alakját.

Révay könyve kapcsán térek vissza újra a szocialista realista történelmi regény legfőbb kritériumának, a marxista történetiszemléletnek és történelem-ábrázolásnak a kérdésére. Láttuk, hogy Jankovich és Szentkuthy könyveiben a történelmi materializmus következetes érvényesülését hiába keressük, Passuth említett regénye pedig átsiklik a lényeges problémák felett. Révay könyve e tekintetben látszólag helyesebb úton jár, de sajnos csak látszólag, annak ellenére, hogy materialista alapról néz szembe a kereszténység és az egyház kialakulásának oly bonyolult és a keresztény legendák s hamisítások által olyannyira összekuszált kérdésével. Igaz, ezt Szentkuthy is megtette, a szentnek tartott dolgok erőteljes és találó kritikája az ő könyvének is érdeme, Révaynál azonban ez, Szentkuthy művével ellentétben, nem jár együtt egy általános történeti szkepszissel. Mégis, a marxista történetiszemlélet lényege ebből a könyvből is hiányzik.

Szentkuthy és Révay egyaránt aktuális témákhoz nyúltak, s antiklerikalizmusuk és valláskritikájuk közel hozza könyveiket mai ideológiai harcaink célkitűzéseihöz. Ez a találkozás azonban csak erre az egy pontra vonatkozik, mert náluk egy polgári antiklerikalizmus és valláskritika érvényesül, s ebben rejlik gyengeségük.

Révay rombolja a legendákat, nevetségessé tesz csodákat és hiedelmeket, leleplezi a babonákat és kegyes hazugságokat. De nem ad helyettük mást, nem magyarázza meg a kereszténység kialakulásának és uralomra jutásának valóságos okait. Persze naiv dolog lenne most Révaytól számon kérni az egyik legbonyolultabb történeti kérdésnek, a kereszténység keletkezésének a megnyugtató tudományos megoldását. Azzal azonban nem lehetünk megelégedve, hogy mindössze egy végtelenül groteszk képet kapunk a kereszténységről, mégpedig éppen annak egyik legfontosabb történeti szakaszáról. Teljesen érthetetlen marad így, hogy miképpen válhatott a keresztény vallás és egyház oly hallatlan erejű történelmi jelenséggé. Rejtve maradnak a regényben az osztályösszefüggések, nem tudjuk, hogy végül is a római birodalom mely társadalmi rétegei segítették uralomra a kereszténységet, mert azért mégsem lehet elhinni, hogy mindössze néhány szélhámosnak és egy hiszékeny, babonás császárnak tulajdonítható a kereszténység győzelme. Ezzel természetesen a mű ideológiailag aktuális volta, propagandisztikus hatása is erősen szertefoszlik, mert a marxista világnézetű olvasó a kereszténység keletkezésének izgalmas kérdésében nem lesz sokkal okosabb, a vallásos olvasót pedig aligha győzi meg igazáról. Csak a marxista történet szemlélet következetes érvényesítése emelhetne volna a regényt eszmeileg és művészileg egyaránt magasabb szintre.

Az elmondottak úgy érzem sejtetni engedik, a szocialista-realista történeti regény nálunk inkább a jövő, semmint a jelen kérdése. Ennek egyik fontos oka, hogy legjobb íróink sokkal inkább a ma vagy a közelmúlt életében találják meg a számukra legizgalmasabb témákat, mintsem a régebbi történelmi korszakokban. Ez utóbbi körülményt csak helyeselni lehet s meggyőződésem, hogy a szocialista-realista irodalomban a történeti tematika mindig is kisebbségben fog maradni. Mégis aggasztónak érzem a jelentős, színvonalas, szemléletében helyes történelmi regények hiányát, mert ez lassan azt eredményezi, hogy a hallatlan népszerűségű történelmi regény kizárólag kalandos ifjúsági olvasmány, bestseller, vagy sznob foglalatosság — legjobb esetben történelem-népszerűsítés — marad. Ideje volna már az ehhez hasonló típusokkal egy korunk követelményeinek megfelelő igazi nagy művészi alkotást szembeállítani.

BENCZE JÓZSEF

KOVÁCS

A kovácműhely csillagmeséje
büszke mesterség lett álmaim éje.
Acélkalapácsok kipikopácsa,
felizzott vasak piros varázsa,
keresni jöttek, estig elnéztem
kormos kiskováccsá én itt felnőttem.

Azóta folyton szítom a szikrát
verseim égő, csillogó titkát,
csillagtánc ejtett ott bűvöletbe,
segédnek mégis egy kovács vett be.
Sóhajom szisszen, égetnek a lángok.
szívembe örök dalt kalapálok.